

Mirosław Jankowiak

Praga

Współczesne gwary białoruskie na południowej Litwie (rejon orański)

Wprowadzenie

Gwary białoruskie funkcjonujące na obszarze współczesnej Litwy były już wielokrotnie tematem badań lingwistów białoruskich, litewskich i polskich, tak w przeszłości, jak i współcześnie. Jako pierwszy szerzej ten temat zgłębił Jefim Karski, który w 1903 roku odbył ekspedycję w celu wyznaczenia zasięgu etnosu białoruskiego. Objęła ona także pogranicze słowiańsko-bałtyckie, białorusko-rosyjskie, białorusko-ukraińskie i białorusko-polskie¹. Również w okresie międzywojennym narzecza białoruskie były obiektem zainteresowania, m. in. w kontekście polszczyzny występującej na Wileńszczyźnie. Nie da się bowiem w pełni zrozumieć specyfiki tamtejszej odmiany regionalnej języka polskiego bez odniesień do „mowy prostej”². Szersze, kompleksowe badania miały miejsce dopiero w latach 60. i 70. XX wieku, kiedy to międzynarodowa ekspedycja białorusko-litewska odwiedziła szereg miejscowości w Litewskiej SRR. W rejonie orańskim przebadano wówczas tylko jedną wieś – Nowe Macale (lit. Jaunije Maceliai), a materiał włączono do *Słownika ludowych gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*³. Na podstawie tych badań powstało także kilka artykułów, tak białoruskich, jak i litewskich dialektologów⁴. Kwestię funk-

¹ Zob. m. in.: Е.Ф. Карский, *Этнографическая карта белорусского племени*, составл. въ 1903 г., Варшава 1903; Е.Ф. Карский, *Отчёт о поездке в Белоруссию в течение летних месяцев 1903 года* [w:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 412–434; Е.Ф. Карский, *Белорусы*, т. 1: *Введение в изучение языка и народной словесности*, Минск 2006.

² Zob. badania Haliny Turskiej: H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „*Studia nad polszczyzną kresową*”, t. 1, red. J. Rieger i W. Werenicz, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 19–121.

³ *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 1, Мінск 1979, с. 18.

⁴ Były to m. in. Е. Гринявецкене, *Некоторые явления контактирования литовских и славянских говоров (на материале языковых контактов в Юго-Восточной Литве)* [w:] *Балто-славянский сборник*, отв. ред. В. Топоров, Москва 1972, с. 50–57; Ф.Д. Климчук, *К истории распространения белорусских говоров в юго-восточной Литве* [w:] *Балто-славянские исследования*, Москва 1981, с. 214–221; Ф.Д. Климчук, *Тэксты з Швянчонскага раёна (Літва)* [у:] *Жывое наша слова:*

cjonowania gwar białoruskich na Litwie poruszali również: Kira Giułumianc, Walery Czekman, Mikoła Sawicz oraz Jelena Konickaja¹. Z polskich lingwistów językowe pogranicze białorusko-litewskie badają również od wielu lat Elżbieta Smułkowa i Nina Barszczewska².

Z najnowszych badań dialektologicznych, które objęły także białoruskie narzecza na Litwie, należy wymienić zakończony niedawno projekt pt. *Modern geolinguistic research in Lithuania: the optimisation of network points and the interactive dissemination of information*, zrealizowany w Instytucie Języka Litewskiego Akademii Nauk Litwy, którego kierownikiem była Danguolė Mikulėnienė³. W ramach grantu przebadano nie tylko gwary litewskie, rosyjskie i polskie, ale również litewską białoruszczyznę. Lilieja Płygawka i Aliaksandr Adamkowicz odwiedzili 19 wsi, głównie na Wileńszczyźnie⁴. Drugi projekt, pod kierownictwem prof. Björna Wiemera, jest realizowany w Instytucie Slawistyki Uniwersytetu im. J. Gutenberga w Moguncji i nosi tytuł *Triangulation Approach for Modelling Convergence in a High Zoom In-Factor*. W jego ramach Miroslaw Jankowiak, Grażina Nicolaus i Helena Stetsko zebrali obszerny materiał na Białorusi, Łotwie oraz z kilku regionów

Дыялекталагічны зборнік: Да 90-годдзя чл.-кар. НАН Беларусі Ю.Ф. Мацкевіч, рэд. Л.П. Кунцэвіч, І.Я. Яшкін, Мінск 2001, с. 289–294.

¹ K. Giułumianc, W. Czekman, *Polska gwara m. Widze i okolicy (na substracie białorusko-litewskim)*, „Slavia Orientalis” 3, Warszawa 1971, s. 313–326; В. Чэкман, *Над этнічнай і моўнай мапай Паўднёва-Усходняй Літвы* [у:] В. Чэкман, *Беларусы Балтыі: зборнік*, Вільня 1998, с. 17–24; Е. Коніцкая, *Некоторые особенности интерференции в условиях белорусско-польского двуязычия (говор Мядининской апилинки)*, „Kalbotyra” 44(2), Vilnius 1995, с. 76–82; Н. Савич, *О языковой ситуации в одном из ареалов юго-восточной части Вильнюсского района*, „Kalbotyra” 41(2), Vilnius 1990, с. 41–47; М. Савич, *Беларускія гаворкі Віленшчыны: гісторыя і сучаснасць*, „Спадчына” 1994, № 6, с. 105–109; М. Савич, *Утварэнне, межы распаўсюджвання і асноўныя характарыстыкі беларускіх гаворак Літвы*, „Весті Міжнароднай Акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей” 1997, № 2, с. 28–31.

² E. Smułkowa, *Sytuacja językowa w Ejszyszkach i okolicy (Wyniki badań sondażowych prowadzonych na Litwie w 1997 roku)* [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 402–413; E. Smułkowa, *Spentany język, czyli o substytucjach i kalkach na pograniczu językowym*, „Acta Baltico-Slavica” 2007, t. 31, s. 283–289; E. Smułkowa, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brastawszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)* [w:] E. Smułkowa (red.), *Brastawszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa 2011, s. 101–140; N. Barszczewska, *Gwary białoruskie jako odzwierciedlenie osadnictwa plemion białoruskich oraz procesów migracyjnych Słowian i Bałtów* [w:] N. Barszczewska, M. Jankowiak, *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012, s. 33–66; Н. Баршчэўска, *Беларуска-балцкія моўныя сувязі на фоне пасяленча-міграцыйных працэсаў*, „Acta Albaruthenica” 2012, t. 12, s. 89–95.

³ D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistikos ir sociolingvistikos tyrimas. Žemėlapių ir jų komentarai*, Vilnius 2014.

⁴ L. Płygawka, *Baltarusių kalbos dialektai* [w:] D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistikos ir sociolingvistikos tyrimas*, Vilnius 2014, s. 228–237.

Litwy (rejony: orański, solecznicki, wileński, święciański i ignaliński)¹. Efektem projektu będzie wieloautorska monografia ukazująca procesy konwergencyjne na pograniczu słowiańsko-bałtyckim², powstały również dwa artykuły dotyczące gwar białoruskich na Litwie³.

Obecnie funkcjonowanie gwar białoruskich w sytuacji litewskiej wielojęzyczności, struktura i wpływy polszczyzny, języków bałtyckich i rosyjskiego są tematem kompleksowych badań autora niniejszej publikacji.

Jak widać z przytoczonego powyżej stanu badań, nie zajmowano się do tej pory szerzej gwarami białoruskimi w rejonie orańskim. Niniejszy artykuł ma na celu zaprezentowanie szeregu aspektów dotyczących tych narzeczy na obszarze południowej Litwy – sfer funkcjonowania gwar białoruskich (sytuacja socjolingwistyczna) oraz krótkiej analizy struktury tychże gwar.

Charakterystyka materiału i sytuacji językowej w rejonie orańskim

Podstawę do analizy stanowią materiały zebrane w ramach wyżej wspomnianego projektu TriMCo. Latem 2014 roku autor niniejszego artykułu wraz z H. Stetsko przeprowadzili ekspedycję dialektologiczną w rejonie orańskim na południu Litwy (lit. *Varėnos rajono savivaldybė*). Przebadano wówczas pięć miejscowości: Bołboty (Balbutai), Raki (Rakai), Kowalki (Kalviai), Paramok (Paramėlis) i Kotra (Katra), przeprowadzono 29 wywiadów z 32 osobami (głównie kobietami), o łącznej długości 21,5 h. Rozmawialiśmy przede wszystkim z najstarszymi mieszkańcami tych wsi, tj. z osobami, u których najlepiej zachowała się struktura gwary.

Badany obszar zmieniał przynależność administracyjną wielokrotnie – wchodził w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej, a po rozbiorach wszedł do Imperium Rosyjskiego. Do września 1939 roku, przez prawie cały okres międzywojenny ziemie te należały do Polski, gdzie funkcjonowała polska administracja i polskojęzyczne szkolnictwo. Lata te bardzo mocno wpłynęły nie tylko na sytuację językową (wzmocnienie pozycji języka polskiego), ale również na kwestię tożsamości narodowej (deklarowanie narodowości polskiej także przez ludność białoruskojęzyczną na wsi). Po II wojnie światowej interesujące nas miejscowości weszły w skład Litewskiej SRR, co przyczyniło się do zintensyfikowania językowych kontaktów z litewskim i przede wszystkim z językiem rosyjskim. Po odzyskaniu niepodległości przez Litwę w 1990 roku rola języka litewskiego znacząco wzrosła, głównie kosztem języka rosyjskiego.

Pod względem wyznaniowym sytuacja wygląda następująco: wś Kotra jest całkowicie prawosławna, wś Paramok prawosławno-katolicka, wś Boł-

¹ Więcej na temat projektu: <https://www.trimco.uni-mainz.de/>.

² Rozdział poświęcony gwarom białoruskim napisali Aksana Erker oraz M. Jankowiak.

³ M. J a n k o w i a k, *Współczesne gwary białoruskie na wschodniej Litwie (rejony ignaliński i święciański)*, „Slavistica Vilnensis” 2016, t. 61, s. 81–105; M. J a n k o w i a k, *Polonizmy leksykalne w gwarach białoruskich na Litwie (rejon orański)*, „Lingvaria” 25 (1/2018), Kraków 2018, [w druku].

boty katolicko-prawosławna, wś Raki prawosławno-katolicka i we wsi Kowalki dominuje katolicyzm. Ludność prawosławna ma obecnie ograniczony dostęp do praktykowania swojego wyznania. Obszar podlega pod cerkiew prawosławną w Druskiennikach (lit. Druskininkai), oddaloną o prawie 60 kilometrów. Udział we mszy świętej w parafiach po białoruskiej stronie granicy jest ograniczony administracyjnie (wymaga uzyskania wizy). Duchowny odwiedza wiernych w interesujących nas wioskach sporadycznie, zazwyczaj z okazji ważniejszych świąt prawosławnych:

[Do cerkwi chodziliśmy] u Pierwamájsk, u Bieratús, tut nedalióka, músi dźwienáccać kiłómetraŭ, na Bieratús chadzíli, a ciapiéraka zakryli [granice], to pryjażdżaje da nas báčka z Druzgieninkaj, pryjażdżaje, piérad Raždżastwó, piérad Kóliedy, piérad Pásku pryjażdżaje ciónglie. Charanić kahó tréba, jon pryjażdżaje, pacharóni. Ráńše my ũ Matyliách [na Białorusi] charanilísia, a ciapiéraka na Litwie, u Rákach [K 1940 Kotra]¹.

Nam nie dajéchać da cérkwy ũ Matyliách [na Białorusi], a Druzhiénniki tóże daliakó. Tut tól'ka pryjażdżaje bátjuška da nas héty, z Druzhiénnik pryjażdżaje bátjuška, nas spawiadaje i ũsió [M 1937 Kotra].

W okresie Litewskiej SRR mieszkańcy badanych wsi w zasadzie bez większych problemów mogli uczestniczyć w nabożeństwach prawosławnych, choć osoby pełniące funkcje miały z tym problem. Zdarzało się, że np. chrzczono dzieci potajemnie. Cerkiew funkcjonowała również przy granicy na obszarze Białoruskiej SRR, m. in. w Pierwomajsku.

Katolicy uczęszczają najczęściej na mszę w kościele w pobliskich Dubiczach (lit. Dubičiai), gdzie językiem liturgii jest litewski. Ksiądz przyjeżdża także do wsi Bołboty i Raki, gdzie w dawnej szkole urządzono kaplicę (modlitwy w języku polskim). Język polski wykorzystywany jest również przy obrzędach, np. pogrzebowych:

[Do kościoła] u Dubičy. U Dubičy, tamú što byłá ũ Zábałaci, [teraz] hranica razłučyła to, to tut téraz do Dubičy [K 1947 Bołboty];

U Dubičy jak pajédzim to tam pa-litóŭsku [wszystko], alié ũ nas [w Bołbotach] kaplica jest, pryjażdżaje ksiondz to na pól'skim jazykú [modlimy się] [K 1948 Bołboty]; Śpiawájuć báby. Pamré čaławiek to try dnia śpiawájuć, pótytámaka da kaścióła, z kaścióła iduć śpiawác aż na mahíłki niedalióka, takája tradýcyja ũ nas. Śpiawájuć swajé piésni rúskije, a paliáki pól'skije [K 1935 Raki].

Pomimo wzrastającej roli języka litewskiego i jego dominującej tutaj roli w liturgii (w odróżnieniu np. od Wileńszczyzny) wśród najstarszego pokolenia dominuje polszczyzna w sferze *sacrum*. W okresie międzywojennym miejscowi katolicy nie mieli problemów z praktykami religijnymi, świątynie funkcjonowały normalnie. Po II wojnie światowej sytuacja zmieniła się. W granicach Białoruskiej SRR kościoły katolickie (w tym w Pierwomajsku i Zabłociu) zostały zamknięte, działały natomiast na obszarze Litewskiej SRR (Dubicze). Wierni, którzy nie pełnili wówczas ważnych funkcji administra-

¹ Podane dane dotyczą kolejno: M/K – mężczyzna, kobieta, 1940 – data urodzenia, Kotra – miejsce obecnego zamieszkania.

cyjnych zazwyczaj bez większych problemów uczestniczyli we mszach, czy chrzcili dzieci.

Wioski słowiańskie po litewskiej stronie granicy (inaczej niż na Wileńszczyźnie) nie stanowią zwartego obszaru – jest to kilka miejscowości otoczonych przez wsie litewskojęzyczne. Mapa tego obszaru bardzo dokładnie pokazuje, że tych kilka wsi stanowiło naturalne przedłużenie osadnictwa słowiańskiego, a po stronie północnej i północno-zachodniej oddzielają je od osadnictwa litewskiego obszerne lasy. Sytuacja językowa na tym obszarze jest zatem wypadkową procesów osadniczych i przede wszystkim uwarunkowań geograficznych oraz historyczno-społecznych.

W badanych wsiach ludność jest zazwyczaj dwu- lub wielojęzyczna. W przypadku najstarszego pokolenia sytuacja socjolingwistyczna wygląda następująco – wś Kotra jest białoruskojęzyczna, wś Paramok dwujęzyczna (przeważa gwara białoruska, niewiele polskiego), wsie Bołboty i Raki są dwujęzyczne. Wioska Kowalki jest zdominowana przez polszczyznę litewską, ale ludność rozumie gwarę białoruską i kilka osób posługuje się nią na co dzień. Znajomość języka litewskiego jest zazwyczaj znikoma, nasi rozmówcy w większości znają tylko zazwyczaj podstawowe słowa i zwroty:

Pa-litóŭski niják nie ũmieju, mahú pa-biełarúsku, pa-rúsku [K 1932 Bołboty].

Stosunek miejscowej ludności do gwary białoruskiej jest różnorodny – od negatywnego (niekulturalny język prosty, *aby-jaki*), przez neutralny, po pozytywny. Nazywany jest zazwyczaj „prostym” i podkreśla się jego „zmieszaność” (białorusko-polsko-rosyjską: *ni to biełaruski, ni to pol'ski, ni ruski*). Językiem kontaktu z gośćmi jest lokalna polszczyzna. Zwroty uprzejmościowe w stosunku do nas padały zazwyczaj w języku polskim (*dzień dobry, do widzenia, pani siada, proszę herbatki* etc.).

Sytuacja językowa i tożsamościowa są mocno związane z kwestią wyznaniową. Ludność prawosławna jest białoruskojęzyczna (znajomość polskiego jest słabsza), a katolicy są dwujęzyczni (białorusko-polscy, przy czym interferencja języka polskiego na białoruszczyznę jest zauważalna, szczególnie na poziomie leksyki). Respondenci wyznania prawosławnego zawsze deklarowali narodowość białoruską, a katolicy w większości polską (tylko niektórzy na pytanie o tożsamość narodową podali białoruską):

Ja paliáčka i baćki tóże paliáki, miéždu sabój nie hawaryli pa-pól'sku, alié tak to hawaryli, dzie tréba to pa-pól'sku hawaryli [K 1948 Bołboty];

Pa nacyjanál'naści ja pal'iáčka, i dziady, i baćki, pa-pól'ski ja razumiéju i čytaju, i chódzim u kaplicu, u kaściół [K 1943 Bołboty].

Zdecydowana większość rozmówców starszego pokolenia uczęszczała przed wojną do szkół polskojęzycznych. Osoby, których edukacja przypadła na okres powojenny, chodziły do wiejskich szkół białoruskich (przybyli do Litewskiej SRR po 1945 r.) lub polskich (ludność autochtoniczna, np. w Kowalkach funkcjonowała polska szkoła):

U nas [po wojnie] byłá pól'skaja škóła ũ Kawál'kach [K 1948 Bołboty].

Charakterystyka struktury gwar białoruskich w rejonie orańskim

Analizowane gwary stanowią naturalne przedłużenie grupy zachodniej (grodzieńsko-baranowickiej) południowo-zachodniego dialektu języka białoruskiego¹. W jej ramach można wyliczyć szereg cech fonetycznych, morfologicznych, składniowych oraz leksykalnych. Należy podkreślić, że struktura badanych narzeczy jest bardzo dobrze zachowana i notowałem w pięciu wsiach wszystkie cechy gwarowe opisywane i ukazywane w podręcznikach do dialektologii i atlasach. Poniżej przytaczam wybrane cechy charakterystyczne tak dla dialektu południowo-wschodniego, jak i dla grupy zachodniej².

Cechy fonetyczne

- Występowanie akania niedysymilatywnego (tzw. mocnego), typu *va-dá, pamahác*: *Tréba bytó **dapamahác** bačkóm na ziamlí* [M 1937 Kotra];
- Występowanie tzw. białoruskiego typu akania, tj. wymowy (a) także przed sylabą akcentowaną i po spółgłoskach (ž), (š), (č), (r), typu *žal'éza, pšanica*: *Kartóškaj karmíli* [świnie], *a téraz **ziarnóm*** [K 1947 Bołboty];
- Występowanie akania słabego (tzw. umiarkowanego), typu *báčko, mócnaho*: *Ja pajšłá za **biédna**ho, ale pótym z mŭžam charašó žylí* [K 1930 Bołboty];
- Występowanie jakania niedysymilatywnego, typu *viasná, ziamliá*: *Ja to nie, alié máma to **piakłá** chlieb, bytá takája dziereviánaja dzieška* [K 1947 Bołboty];
- Występowanie (nie zawsze) jakania obejmujące nie tylko sylabę przedakcentowaną, typu *dziasiáty, zialianawáty*: *I búl'bu sádzili rázam i **sianaváli** rázam i ŭsió* [K 1941 Kotra];
- Wymowa akcentowanego (o) przed wargowym (ŭ) na miejscu (a), typu: *próŭda, zabróŭs'a*: *Nichtó tut nikóha nie **trymóŭ*** [K 1940 Kotra];
- Występowanie dziekania i ciekania, typu *dzień, ciócia*: ***Dzie** bližej bytó, tam **chadzili** ŭ škólu* [K 1947 Bołboty]; ***Cipiér** liésu nimá, papiŭaváli ŭsió* [K 1930 Bołboty];
- Występowanie dźwięcznego, frykatywnego (h), typu *haŭavá, hórad*: *Téraz na try **hadý** móžna* [wizę], *alié taksáma **dóraha*** [K 1948 Bołboty]. Wybuchowe (g) występuje w słowach zapożyczonych, typu: *gúzik, gont*;
- Występowanie protetycznego (v) i (h), typu *vúllica, haviós*: *Jamú tam biez **vóčeredzi*** [dali mieszkanie] [K 1936 Kotra]; *Haviós z hétaju búdzem siéjać* [K 1930 Bołboty];
- Występowanie metatezy w słowach typu *Bieraŭs* zamiast *Biełarús*, *karaŭtót* zamiast *kałaŭrot*: *Ja nie prajdú náwat na **Bieraŭs**, tréba płácić* [za wizę] [K 1930 Bołboty]. Cecha ta występuje „wioskami”, notowałem ją m. in. w Bołbotach, Kotrze i Paramoku;

¹ *Лінгвістычная геаграфія і групавыя беларускія гаворак*, рэд. Р.І. Аванесаў, Мінск 1969, Карта № 73 (атлас).

² Por. A.A. Крыўіцкі, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск 2003, s. 160–174, 176, 177; N. Barszczewska, M. Jankowiak, *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012, s. 122–125, 134, 135.

- Brak wydłużonych spółgłosek *s's', c'c', ŋŋ, l'l'*: *Chódzić cétyj rok na rabótu* [do kołchozu], *óseńu kakój-ta vorak zbóža pryniasie <...> héta vo dréne zrabíli, músisz praz Bieniakónie jéchać na Biełarús* [K 1947 Bołboty];
- Palatalizacja tylnojęzykowych (k), (h), (ch): *Niamá čahó rabíc na viósce maładým* [K 1948 Bołboty]; *A što rabótala na darózi, na daróžnam addziélie, to nie výbrała* [emerytury za to] [K 1932 Bołboty].

Cechy morfologiczne:

- Akcentowana końcówka w Mian. lm. rzeczowników typu *dziaŭkié, karavié*: *I baravikié byli, baravikié tut vo i* [inne grzyby] *nasúšym na post* [K 1930 Bołboty];
- Forma Bier. lm. rzeczowników typu: *bykié, vaŭkié*: *Miéła try karóvy, dva bykié pa trýsta kiłahrám* [K 1935 Bołboty]; *I naskié samá viazáła* [K 1930 Bołboty];
- Forma Msc. lm. rzeczowników rm. typu *bratóch, u łapcióch*: *Tam u Matylióch ziémliu jak działáli, to bački raskázvali* [K 1940 Kotra]; *A naše chadzili ŭ chadakóch takich pliéciénich* [M 1931 Kowalki];
- Forma Bier. lm. rzeczowników rz (w tym żywotnych) identyczna z Mian., typu *báču azióry, páswiéc karóvy*: *Pry mnie i chaváli aviéčki, i ŭ chácie skacínu trymáli* [K 1947 Bołboty]; *Karóvy užo nia dźieržym, śpiarvá dźieržáli try karóvy, kabýłu* [K 1943 Bołboty];
- Długie (dwuskładowe) formy końcówek rzeczowników w Narz. lp., typu *zimóju*, obok krótkich form: *Subótaju výjduć báby na húlicu* [K 1930 Bołboty]; *Jak zimój, to nie był marózu // haviós jon pamierźnie zimóju* [K 1930 Bołboty];
- Występowanie końcówki -och w Narz. lm. rzeczowników rm.: *kážuć tut pa prapuskóch jéduć* [na Białoruś], *a nie vidác tych prapuskóŭ* [K 1947 Bołboty];
- Pozostałości liczby podwójnej w formach rzeczowników, typu *dźwie nazié, try zimié, čatýry kazié*: *Chadzila ŭ kaściół i ksiandzé mianie znájuć* [K 1930 Bołboty];
- Forma czasowników I koniugacji 3 os. lp. z akcentem na podstawie słowa, typu *káža, miélie, hréje*: *Mátka napiače búl'bu, máku namiélie* [K 1940 Kotra];
- Forma czasownika w 1. os. lm. typu *sadziemó, pradziemó, idzimó*: *Kúryca svajá, karóŭku jašče dźiaržymó* [K 1935 Raki];
- Paralelne występowanie w Mian. lp. przymiotników rz. i rn., a także zaimków pełnej i ściągniętej końcówki, typu *síniaja i sínia*: *Jak my byli małyje, to máma jéždziła až u Víl'nus za chliébam* [K 1947 Bołboty]; *A liakárstva, šalióna liakárstva* [K 1930 Bołboty];
- Długa forma przymiotników i zaimków lp. rz. w Dop. *ad maładóje, u majéji* oraz w Narz. *z maładóju, z majéju*: *Haviós z hétaju búdziem siéjać* [K 1930 Bołboty];

- Występowanie zaimka wskazującego *héty*: *Kalí ja hétaha nie znáju, nia pómniu* [M 1940 Kotra];
- Występowanie form przysłówków *ciapéraka, tútaka, támaka*: **Tútaka** *sienazać byłá, nie byłó tut pólia* [K 1935 Bołboty].

Cechy składniowe¹:

- Występowanie imiesłowów uprzednich na -üşy: *Tut **bylí** svajé parcizány **pajšóüşy*** [M 1932 Kotra]; *Kałchózy farmiraváuüşysi byli* [K 1947 Bołboty];
- Konstrukcja typu *iści pa hrybý, pa jáhady*: *I pa hrybý chódziać i pa jáhady chódziać, usié chódziać u lies* [K 1940 Kotra];
- Konstrukcja typu *maładziéjšy za, maładziéjšy čym*: *Janá šasnásćie hadóů **za mianie stársaja*** [K 1941 Paramok];
- Konstrukcja z przysłówkiem *da*, która oznacza ruch w kierunku osoby, typu *pájści da báćki*: *To pryjaždźaje **da nas** báćka z Druzgieninkaj* [K 1940 Kotra].

Frazeologia:

Frazeologia nie była tematem odrębnych badań, dlatego też nie zano-
towałem większej liczby frazeologizmów. Pomimo tego poniżej przytaczam
kilka przykładów, które wystąpiły w trakcie rozmowy:

- Čort znáje (viédaje) ‘czort wie, nie wiadomo, lichó wie’: *A čort ich zna, što janý tut róbiać* [na granicy] [K 1930 Bołboty];
- Kóžny sviénty máje svajé vykrénty ‘każdy święty ma swoje wykręty’: *Kóžny sviénty máje svajé vykrénty* [K 1930 Bołboty];
- Ni da Boha, ni da čorta ‘ani do Boga, ani do czorta’: *Ni da Bóha, ni da čórta, tyl’ko ta vúdka i vúdka* [K 1930 Bołboty];
- Nie daj Boža ‘nie daj Bóg’: *Nie daj Bóža, ciáškaja byłá żyznia* [K 1935 Raki];
- Nahavarýć bóčku aryštántaů ‘powiedzieć za dużo’: *Nahavarýła ja užó tabié bóčku aryštántaů* [K 1935 Raki];
- Pajści u prýmy ‘o panu młodym: zamieszkać w domu panny młodej po ślubie’: *Moj brat u prýmy pajšóů* [K 1934 Kowalki].

Leksyka²

Słownictwo gwar białoruskich na Litwie, w tym w rejonie orańskim,
zasługuje na oddzielną uwagę. Uwarunkowania społeczno-historyczne oraz

¹ ДАБМ 1963, Карты № 215, 217, 223, 224, 225.

² Przy analizie leksyki wykorzystano m. in. następujące słowniki, atlasy i prace naukowe:
W. S m o c z y ŋ s k i, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007; K. D ł u -
g o s z - K u r c z a b o w a, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2005;
I. G r e k - P a b i s, M. J a n k o w i a k, M. O s t r ó w k a, *Słownik mówionej polszczyzny pół-
nocnokresowej*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 2017 [preprint]; A. M i r o w i c z,
I. D u l e w i c z, I. G r e k - P a b i s, I. M a r y n i a k (red.), *Wielki słownik rosyjsko-polski*,
t. 1–2, Warszawa-Moskwa 1970; А. М. Б у л ы к а, *Даўнія запазычанні беларускай мо-
вы*, Мінск 1972; А. М. Б у л ы к а, *Литуанизмы старобелорусского литературно-*

zmieniająca się sytuacja socjolingwistyczna sprawiły, że poza tradycyjnym białoruskim słownictwem gwarowym zanotowano szereg zapożyczeń z języków bałtyckich (głównie litewski), z polszczyzny oraz z języka rosyjskiego. Zasięg wpływów leksykalnych bardzo dobrze odzwierciedlają tzw. strefy dialektalne języka białoruskiego, w naszym przypadku przede wszystkim północno-zachodnia oraz zachodnia¹.

Największy odsetek zapożyczeń w miejscowej gwarze białoruskiej stanowią **polonizmy**, szczególnie w mowie ludności wyznania katolickiego. Leksyka polskiego pochodzenia dotyczy różnych sfer życia, jak sfera religii (*apłátka* 'opłatek', *pamadlícça* 'pomodlić się', *ružánčyk* 'rózaniec', *Viel'kánac* 'Wielkanoc', *Zialiónyja Śvióntki* 'Zielone Świątki' i in.), sfery administracyjno-publicznej i nowinek technicznych (*májster* 'majster', *matavídly* 'motowidła tkackie', *padátki* 'podatki', *šydélka* 'szydełko', *pazvaliéńie* 'pozwolenie', *młyn* 'młyn', *sółtys* 'sołtys', *stražníca* 'strażnica' i in.), słownictwo związane z obecnością polskich posiadaczy ziemskich (*dvor* 'dwór', posiadłość ziemiańska', *paný* 'pany', *pánščyzna* 'pańszczyzna' i in.), edukacją (*śrédnia škóła* 'szkoła średnia', *učýciel* 'nauczyciel'). Liczną grupę stanowią zapożyczenia opisujące życie codzienne, gospodarkę rolną, przedmioty gospodarstwa domowego, przyrodę (*bacián* 'bocian', *cébar* 'cebr', *háci* 'gacie', *kiełbása* 'kiełbasa' *ládnie* 'ładnie', *švéder* 'swetr', *vasélie* 'wesele', *viendlína* 'wędlina', *vieránda* 'weranda', *zabáŭka* 'zabawka' i wiele in.). Kilka leksemów jest używanych bardzo często, są to: *až* 'aż', *ciónglie* 'cagle', *dúža* 'dużo', *dziś* 'dziś', *jest* 'jest', *téraz* 'teraz', *tžeba* 'trzeba', *tútaj* 'tutaj', *tyl'ko* 'tylko', *wielie* 'wiele', *wiel'ki*, *všýŭtško* 'wszystko', *žýcie* 'życie'. W wypowiedziach katolików nie brakuje też polskich słów określających relacje rodzinne: *bábcia* 'babcia', *dziádek* 'dziadek', *mátka* 'matka', *táta* 'tata'. Na szczególną uwagę zasługuje powszechne posługiwanie się polskimi liczebnikami od 11 do 19: *dvanásćie* 'dwanaście', *pietnásćie* 'piętnaście', *szesnásćie* 'szesnaście', *vosiemnásćie* 'osiemnaście'.

письменного языка в отношении к белорусским диалектам [w:] М. Булыка, *Выбраныя працы*, Мінск 2015, с. 165–174; Р.І. Аванесаў, К.К. Крапіва, Ю.Ф. Мацкевіч (red.), *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск 1963; М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч (red.), *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, т. 1–5, Мінск 1993–1998; Ю.А. Лаучюте, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград 1982; Ю.Ф. Мацкевіч (red.), *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 1–5, Мінск 1979–1986; *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–, Мінск 1978–.

¹ Więcej na temat stref oraz leksyki na tych pograniczach zob.: А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, с. 217–223, 225, 226; В. Астрэйка, *Паўночна-заходняя занальная лексіка іншамойнага паходжання*, „Беларуская лінгвістыка” 1998, т. 48, с. 51–55; М. Janowski, *Strefy dialektalne języka białoruskiego jako przykład językowych kontaktów z sąsiednimi narodami*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2016, т. 51, s. 139–166; М. Janowski, *The western dialectal zone of the Belarusian language as an example of Polish-Belarusian sociohistorical relations*, Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav), ed. E. Rubio Gutiérrez, E. Kislova, E. Kubicka, „Die Welt der Slaven”, Sammelbände 60, Wiesbaden 2016, s. 101–107.

Bałtyzmy nie są tak liczne jak polonizmy, ale również występują w wypowiedziach osób białoruskojęzycznych. Część z nich to dawne zapożyczenia określające przyrodę, tradycyjną uprawę roli, gospodarstwo, charakter i wygląd człowieka. W rejonie orańskim zanotowałem m.in.: *kałakút* 'indyk' (< lit. *kalakùtas*), *kłúmpi* / *kłúmpy* 'drewniaki, buty' (< lit. *klùmpė*), *kumpiák* 'szynka' (< lit. *kuñpis*), *kumpiačók* 'szyneczka' (< lit. *kuñpis*), *sviėran* 'spichlerz' (< lit. *sviėrnas*). Współczesna leksyka pochodzenia litewskiego związana jest przede wszystkim ze sferą administracji: *apilínka* 'okręg administracyjny w LSRR' (< lit. *apylinkė*), *úkininkas* 'rolnik' (< lit. *úkininkas*). Większość moich rozmówców zna także podstawowe zwroty i słowa, jak *dzień dobry*, *dziękuję*, *chleb*, *mleko* itp.

W mowie respondentów notowane były również **rusycyzmy**. Obejmują one praktycznie wszystkie sfery życia, jak życie codzienne, gospodarstwo, uprawa roli (szczególnie słownictwo kołchozowo-sowchozowe), relacje rodzinne i in.: *abiezáciel'na* 'obowiązkowo' (< ros. *обезательно*), *abrátna* 'z powrotem' (< ros. *обратно*), *abrazawánje* 'wykształcenie' (< ros. *образование*), *chaziájstwa* 'gospodarstwo' (< ros. *хозяйство*), *pažálsta* 'proszę' (< ros. *пожалуйста*), *płócha* 'kiepsko' (< ros. *плохо*), *pradsiedáciel'* 'przewodniczący kołchozu' (< ros. *председатель колхоза*), *wazmóžnaść* 'możliwość' (< ros. *возможность*), *wrémja* 'czas' (< ros. *время*), *zapracité* 'zabronić' (< ros. *запретить*) i wiele innych.

Podsumowanie

Gwary białoruskie na badanym obszarze wchodzą w kontakt przede wszystkim z polszczyzną litewską, z językiem litewskim i językiem rosyjskim, co odzwierciedla się na różnych poziomach struktury, ale przede wszystkim w leksyce, która jest najbardziej podatna na wpływy. Zaprezentowany powyżej materiał pokazał jednak, że w mowie badanej społeczności (osoby najstarszego pokolenia) występują wszystkie cechy charakterystyczne dla grupy grodzieńsko-baranowickiej południowo-zachodniego dialektu języka białoruskiego i można mówić o bardzo dobrze zachowanym systemie struktury tychże narzeczy.

W odróżnieniu od Białorusi czy Łotwy wpływ języka rosyjskiego nie jest na badanym obszarze tak znaczący, o wiele bardziej oddziałuje tutaj polszczyzna. Od 1990 roku rola języka litewskiego systematycznie wzrasta jako urzędowego, jednak na mowę najstarszego pokolenia mieszkańców badanych wsi ma niewielki wpływ. W odróżnieniu od Wileńszczyzny gwary białoruskie w rejonie orańskim nie tworzą zwartego obszaru po litewskiej stronie granicy, co w dłuższej perspektywie czasu nie będzie sprzyjało ich zachowaniu, chociaż posługuje się nimi również średnie pokolenie respondentów.

Należy także podkreślić, że zakres wpływów obcych jest zróżnicowany tak pokoleniowo, jak i ze względu na wyznanie. Liczba polskich zapożyczeń jest zdecydowanie większa w przypadku ludności wyznania katolickiego niż

u ludności prawosławnej. Średnie pokolenie swobodniej posługuje się także językiem litewskim (potrzebnym w pracy) i językiem rosyjskim.

Mirosław Jankowiak

The Contemporary Belarusian Sub-Dialects in Southern Lithuania (Varėna District)

A b s t r a c t

The aim of the article is to present contemporary Belarusian dialects functioning in southern Lithuania (the Varėna district municipality), which so far have not been the subject of comprehensive linguistic research. The basis for the analysis is the author's own material which was collected during field research in 2014. The article presents the structure of Belarusian dialects (including selected features of phonetics, morphology, syntax, vocabulary and phraseology) as well as the sociolinguistic aspect of their functioning in a multilingual environment.